

לגלות את אפיקורוס

ספר שכתב פילוסוף אפיקורי במאה הראשונה אבד והתגלה במנזר רק במאה ה־15. סטיבן גרינבלט טוען כי מציאתו של הספר חוללה את המודרניות. האמנם יכולה להיות לספר אחד השפעה רבה כל כך? | מוטי בנמלך

שהתקין שימש בסיס להעתקות נוספות, ובהמשך אף למהדורות הדפוס של הספר שתורגם במאות הבאות ללשוניות רבות וגם לעברית. הציר המרכזי של 'התפנית' הוא סיפור גילוי של 'על טבע היקום', וגרינבלט מתגלה כאן במיטבו. הוא מתאר בצבעוניות ובחן רב את דמותו של ברצ'וליני, בן למשפחה קרתנית ודלת אמצעים מעיירה טוסקנית קטנה שהצליח הודות לכישוריו, לעבודה קשה ולקשרים שטווה להעפיל למשרת מזכירו הראשי של האפיפיור יוחנן ה־23. ב־1415 מצא עצמו ברצ'וליני חסר עבודה וחסר קשרים לאחר שפטרונו האפיפיור הודח בבושת פנים מתפקידו. המצב החדש גרם לברצ'וליני לצאת למסעות של חיפוש ספרים בספריות ברחבי אירופה, ובאחת מהן הוא מצא את 'על טבע היקום'. תוך כדי סיפורו של ברצ'וליני מספר גרינבלט על הדרך שבה הגיעו הספרים לספריות המנזרים, על דרכי העבודה של הספרנים ושל מעתיקי הספרים, על הופעתם של ציידים ספרים שנודדו בין המנזרים והספריות ועל התנהלותה של החצר האפיפיורית בראשית המאה ה־15. בזכות כישוריו הספרותיים של גרינבלט נקראים פרקים אלה כרומן מתח ולא כמחקר אקדמי. 'על טבע היקום' שחיבר לוקרטיוס הוא פואמה בת 7,400 שורות הכתובה

טיבן גרינבלט, מחבר 'התפנית – הולדת המודרניות', הוא חוקר ספרות בעל שם עולמי ומאבות 'ההיסטוריוציזם החדש' – זרם בתורת הספרות הקורא לבחינת יחסי הגומלין שבין הטקסט הספרותי לבין הסביבה התרבותית שבתוכה נכתב ושעל עיצובה השפיע. להיסטוריוציזם החדש נודעה השפעה רבה על חקר הספרות וההיסטוריה משנות השמונים של המאה העשרים ואילך. 'התפנית' זכה בשנת 2012 בפרס פוליצר היוקרתי ובפרס הספר הלאומי בארצות הברית.

ס

התפנית

הולדת המודרניות

סטיבן גרינבלט

מאנגלית: יפתח בריל

מאגנס, תשע"ח, 398 עמ'

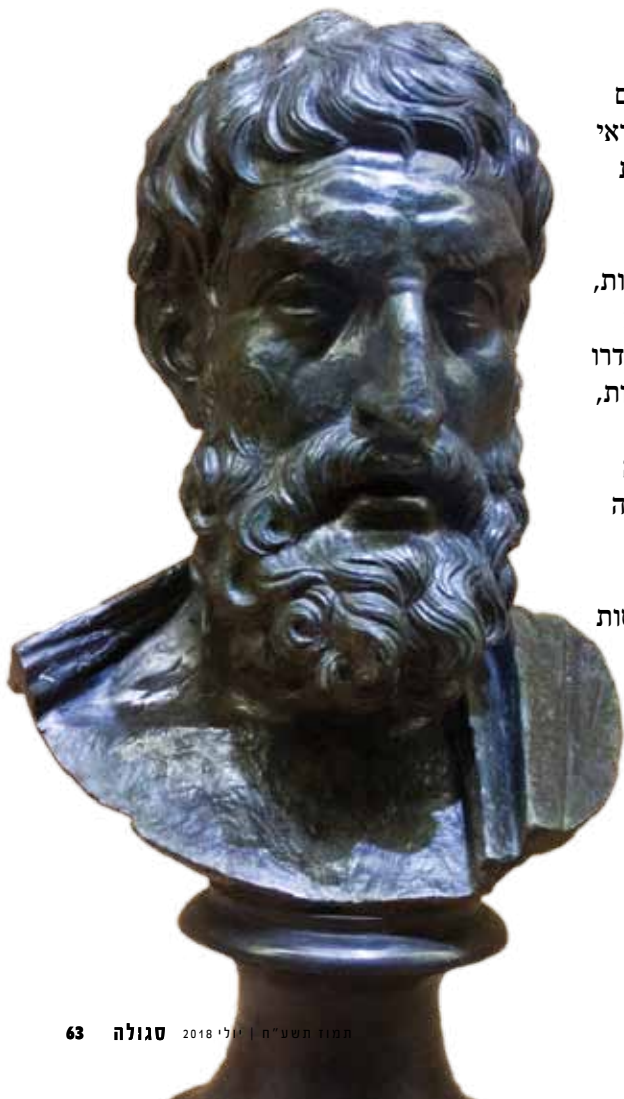
הספר ששינה את הכל

'התפנית' הוא סיפורו של הספר 'De Rerum Natura' – 'על טבע היקום' – שכתב המשורר והפילוסוף הרומי טיטוס לוקרטיוס קרוס בן המאה הראשונה לפסה"ג. ספר זה, כמו רוב הכתבים שחוברו באותן שנים, אבד במהלך ימי הביניים. בעקבות קריסתן של האימפריה ושל הציביליזציה הרומיות נדחקו הספרים למקום שולי וזניח ומרביתם אבדו, התבלו או הושמדו. אולם גורלו של 'על טבע היקום' שפר עליו, וב־1417 גילה ההומניסט האיטלקי פוג'ו ברצ'וליני עותק יחיד של הספר במנזר בגרמניה. ברצ'וליני העתיק את הספר, והעותק

המצב החדש גרם לברצ'וליני לצאת למסעות של חיפוש ספרים בספריות ברחבי אירופה, ובאחת מהן הוא מצא את 'על טבע היקום'

האם המודרניות התעוררה בהשפעתו של פילוסוף יווני מהמאה הרביעית לפסה"נ? פסל ברונזה של אפיקורוס מהתקופה האוגוסטינית שנמצא בעיר החרבה הרקולנאום

צילום Szilas

כיצד קרה שמשנה פילוסופית רציונלית והומנית שהגיעה לתבונות שרק ב-150 השנים האחרונות הצליח המדע המודרני להדביק אבדה מן העולם? מדוע נזקקה האנושות ל-1,400 שנה של בערות עד לגילוי מחדש של הספר ולהולדת המודרניות? לשאלות אלה יש לגרינבלט תשובה פסקנית וחד משמעית:

כיתות דתיות שצמחו בארצות רחוקות כפרס, סוריה וארץ ישראל החלו מתפשטות אל הבירה ועוררו יצרים סוערים של פחד ותקווה, בפרט בקרב הפלביאים. רק קומץ מבני המעמד הגבוה – אלה הפחות בטוחים בעצמם או סתם סקרנים – הטו כנראה יותר מאוזן מזלזלת לנבואות ממזרח על אודות משיח גואל שהורתו לוטה בערפל והוא עתיד לרדת לשפל המדרגה, להתייטר בייסורים נוראים אבל לצאת בסוף כמנצח. רובם בוודאי ראו במעשיות האלה הזיות חולניות של כת יהודית קנאית (עמ' 63).

לדברי גרינבלט הדתות המונותאיסטיות, ובעיקר הנצרות, הן שהביאו לחיסולה של הפילוסופיה האפיקורית והן שדרדרו את העולם למילניום ומחצה של בערות, פחד ומלחמות, כאשר את מקומה של הרציונליות תפסו הפחד והאמונה התפלה. עם התנצרותה של האימפריה הרומית, טוען גרינבלט:

מאות שנים של פלורליזם דתי בחסות פגנית – שלוש דתות שמרקם חייהן היה מיוזג של יריבות עם סובלנות והשפעות הדדיות – עמדו להסתיים (עמ' 90).

חורבן הספרייה והמוזאון של אלכסנדריה בידי המון נוצרי בראשית המאה החמישית הם לטעמו ביטוי מובהק לכך:

במשקל מהודר ומוקפד ומסכמת באופן מקיף ומונגש את הפילוסופיה האפיקורית מהמאה הרביעית לפסה"נ. בששת חלקיו מציג הספר את עמדותיו של אפיקורוס במגוון רחב של נושאים אפיסטמולוגיים, מדעיים, דתיים, מוסריים ותאולוגיים. במרכז תורת הטבע של אפיקורוס עמדה תאוריה אטומית שגרסה כי החומרים השונים נוצרים מתנועת האטומים, תאוריה שהוכחה ואומצה בעת החדשה. אפיקורוס גם הגה רעיונות הקרובים לתורת האבולוציה והבררה הטבעית. בעקבות אפיקורוס טען לוקרטיוס כי אין לנפש קיום ללא הגוף, ולכן אין משמעות למושג הישארות הנפש. הוא אינו מכחיש את קיומם של האלים, אך שולל כל קשר בינם לבין העולם הזה, שולל כל פרשנות תכליתית לקיומו של העולם, ומאמץ את התפיסה המוסרית האפיקורית שלפיה תכלית חייו של האדם היא ההנאה הגופנית שניתן להרגיש באמצעות החושים.

גרינבלט טוען כי במאה הראשונה הייתה לרעיונותיו של אפיקורוס פריחה מחודשת, וכי 'על טבע היקום' הוא מביטוייה. טענה זו מתבססת על אזכורים, על ציטוטים ועל הפניות לכתביהם של מחברים אפיקוריים בספרות הלטינית מתקופה זו, וכן על תפוצת ספרו של לוקרטיוס בספריות בתקופתו. גרינבלט מעלה על נס את סובלנותה של הפילוסופיה האפיקורית, את הדגש שהיא שמה על ההיגיון ועל הרציונליות ואת התנערותה מאמונות תפלות. הוא גם מעלה על נס את מעורבותם החברתית והפוליטית של המלומדים האפיקוריים ואת פתיחותם.

בני החושך

אגב הדיון בפילוסופיה האפיקורית ובפופולריות שלה במאות הראשונות עולה הציר השני שעליו בנוי הספר:

שנאה לנהנתנות ותמונת עולם המבוססת על חרון א־לוהי, שתי אלה בישרו את מות הפילוסופיה האפיקורית (עמ' 108).

את ההומניזם האפיקוראי החליף פולחן הפחד והכאב:

מעייניהם של הנוצרים הראשונים היו נתונים לייסורי המשיח, לחטאי האנושות, לכעסו של אב צדיק... לתאולוגיה הייתה תשובה יסודית ועמוקה... בני האדם מושחתים מטבע ברייתם... הם ראויים לעונש, מגיע להם לאכול מרורים עד סוף כל הדורות. אדרבה: רק בזכות הכאב הזה עתידים להיפתח למתי מעט שערי הגאולה הצרים (עמ' 110-111).

טענות מוגזמות

מבקרים רבים הצביעו על כך שגרינבלט עורך רדוקציה של הדתות המונותאיסטיות לפחד, לכאב פיזי ולאמונה תפלה. האם זה כל מה שיש בדת? לא צריך להיות מאמין אדוק או חוקר דתות מובהק כדי להבין שרדוקציה זו – בוודאי כשהיא יוצאת מתחת ידיו של אינטלקטואל בעל שיעור קומה – היא לא פחות ממביכה. לתפיסה שלפיה המונותאיזם בכלל והנצרות בפרט הם האחראים לחורבנה של הציביליזציה הרומית יש שורשים עוד במאה ה-18, למשל בכתביו של אדוארד גיבון, אך המחקר ההיסטורי עבר מאז כברת דרך ניכרת.

יתרה מזאת, סוד הצלחתו של המונותאיזם באימפריה הרומית במאות הראשונות נבע במידה רבה מהאכזבה מהפגניות שלא נתנה מענה לצרכי הרוחניים של האדם. במאה הראשונה נהנתה היהדות מפריחה חסרת תקדים בעולם הרומי, פריחה שביטוייה נעו בין התגיירות מלאה לשמירה חלקית של המצוות, ובראשן השבת. הצלחתה של הנצרות במאות הבאות נבעה מהירידה בפופולריות של היהדות

בעקבות המרד הגדול ברומאים ומרד בר כוכבא, ומהמענה שהעניקה הנצרות, בעקבות היהדות, לשאלות הקיומיות, ולא מתוך פחד או תאוות כאב. תיאורו של גרינבלט את הנוצרים הראשונים כפלבאים – בני המעמדות הנמוכים – ודאי שאינו נכון. נהפוך הוא, בתחילת התקופה המונותאית זכה לפופולריות רבה דווקא בקרב המעמדות הגבוהים.

פחדים וחרדות

כיוון שגרינבלט הוא חוקר בעל שם עולמי שספריו היו לרבי מכר כדאי לבחון מה עומד מאחורי ההבחנות החותכות והחד משמעיות שלו. אני סבור כי הניגוד שגרינבלט משרטט בין הפגניות האפיקורית הרציונלית והנאורה לבין המונותאיזם החשוך המושחת על פחד וכאב אינו תיאור מדויק ואמין של המתחים האינטלקטואליים במאות הראשונות, אלא תיאור מדויק ואמין של פחדים וחרדות אינטלקטואליים בראשית המאה ה-21. גרינבלט רואה בעצמו אפיקורי פגני מודרני, רציונליסט והומניסט הנתון במלחמת מאסף מול אספסוף דתי השקוע באמונות תפלות, בפחדים ובתאוות כאב ודם. הוא כמה לספר שיפקח את עיניו של ההמון הנבער לאור התבונה והרציונליות, לעידן חדש של נאורות, בדיוק כפי שאירע לשיטתו עם גילוי של 'על טבע היקום' בראשית המאה ה-15.

בחלקו השני של 'התפנית' מתאר גרינבלט את ההשפעה הגדולה של 'על טבע היקום' על הוגים שעיצבו את העולם המודרני, עד שהוא רואה בגילוי של הספר את הולדת המודרניות. אולם גם כאן, כמו באשר לתפיסתו את הדתות, נראה שהוא קצת מגזים. לא כל ההוגים שהוא מזכיר אכן נשענו על 'על טבע היקום'. ניקולו מקיאוולי העתיק אמנם במו ידיו את הספר, אך מעולם לא ציטט ממנו. מרסיליו פיצי'נו היה בעליו הגאה של עותק של הספר, אך מאוחר יותר שרף אותו. המגע של תומס מור עם הספר, אם בכלל, היה עקיף, ובספרו

הנודע 'אוטופיה' הוא קבע כי מי שאינו מאמין בהישארות הנפש דינו מיתה. שייקספיר מזכיר במערכה הראשונה של רומיאו ויוליה "שני אטומים זעירים", אך קשה להפוך אזכור קטן זה לעדות להשפעתו של הספר על שייקספיר. גלילאו היה אמנם מדען, רציונליסט ואטומיסט, אך אין כל הוכחה לכך שקרא את לוקרטיוס. ניוטון הקדיש את מרבית שנותיו לניתוח מתמטי של פסוקי תנ"ך במטרה ללמוד על תאריך הקץ, ועל כן קשה לראות בו תלמיד מובהק של פילוסוף אפיקורי.

התפיסה הרומנטית של גרינבלט בדבר יכולתו של ספר אחד לשנות את מהלכה של ההיסטוריה האנושית היא בעייתית. בחיפוש אחרי הולדת המודרניות מתעלם גרינבלט לחלוטין מגורמים גאופוליטיים כמו התגליות הגאוגרפיות במאות ה-15 וה-16, מגורמים כלכליים כמו התפתחות הסחר הבינלאומי, מגורמים חברתיים כמו התחזקותה של הבורגנות העירונית, ומגורמים טכנולוגיים כמו ליטוש העדשות והתפתחות הטלסקופ והמיקרוסקופ. 'התפנית' הוא ספר שניתן ללמוד ממנו הרבה על האופן שבו תופס גרינבלט – כנציגה של שכבה אינטלקטואלית, למדנית, חילונית וליברלית – את מציאות זמנו, ועל החרדות שמציאות זו מעוררת בו. הפרסים החשובים שבהם זכה הספר מלמדים עד כמה עמוק חדרו חרדות אלה לתודעה האינטלקטואלית החילונית והליברלית. תודעה המונעת על ידי פחדים וחרדות מולידה השקפת עולם דיכוטומית המזדהה עם הבחנות חדות בין טוב לרע, לנו או לצרינו: חילונים בני חורין מול דתיים משועבדים; רציונליסטים מול בעלי אמונות תפלות; אמיצים מול פחדנים – בני אור מול בני חושך. השקפה דיכוטומית כזו לא רק מעוותת את המציאות, היא גם מונעת הקשבה ודיאלוג. למרבה הצער תפיסות עולם דיכוטומיות הפכו בשנים האחרונות

הדימוי של ספר תבני
 המשנה את ההיסטוריה
 מעיד על מאוויו של הכותב
 יותר משהוא מעיד על
 ההיסטוריה. המשורר
 והפילוסוף הרומי טיטוס
 לוקרטיוס. מייקל בורגרס,
 תחריט המופיע על ספרו של
 לוקרטיוס 'על טבע היקום'
 שיצא באנגליה ב'1682

**הניגוד שגרינבלט משרטט
 אינו תיאור מדויק ואמין של
 המתחים האינטלקטואליים
 במאות הראשונות, אלא
 תיאור מדויק ואמין של פחדים
 וחרדות אינטלקטואליים
 בראשית המאה ה'21**

ודפוסים, על אפיפיורים וכופרים בימי הביניים ובראשית העת החדשה. והוא מומלץ גם כתרגיל בקריאה ביקורתית. 'התפנית' אינו הספר אשר יוליד מחדש את המודרניות ויגאל את האנושות מהבערות הדתית, הוא ספר שיאמן את הקורא הביקורתי להכרה במורכבותה של המציאות, תובנה שהיא היא שהולידה את המודרניות. ם

לתפיסות הבלעדיות בחוגים רבים – דתיים וחילונים, שמרנים וליברלים, ימנים ושמאלנים. בחירתה של הוצאת הספרים האקדמית של האוניברסיטה העברית לתרגם ולהדפיס דווקא עכשיו ספר שראה אור באנגלית לפני שש שנים בהוצאה פופולרית המיועדת לציבור הרחב מלמדת כי לפחדיו של גרינבלט יש שותפים גם בארץ הקודש. אולם על אף כל אלה 'התפנית' הוא עדיין ספר מרתק, למדני ומומלץ. הוא מומלץ בזכות הכתיבה המרתקת של גרינבלט, ובזכות עושר המידע והתובנות על ספרים וסופרים, על כתבי יד

ד"ר מוטי בנמלך

מלמד בחוג להיסטוריה במכללת הרצוג.
 מחבר הספר 'שלמה מלכו – חייו ומותו של משיח בן יוסף'

